

Wolfram Eilenberger

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ

Η μεγάλη δεκαετία
της φιλοσοφίας
1919-1929

Μετάφραση: Γιάννης Κοιλής

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ

WOLFRAM EILENBERGER

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ

*Η μεγάλη δεκαετία της φιλοσοφίας
1919-1929*

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Γιάννης Κοιλής

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Φιλοσοφία

Wolfram Eilenberger, *Η εποχή των μάγων:*

Η μεγάλη δεκαετία της φιλοσοφίας, 1919-1929

Τίτλος πρωτοτύπου: *Zeit der Zauberer:*

Das große Jahrzehnt der Philosophie, 1919-1929

Μετάφραση: Γιάννης Κοιλής

Επιμέλεια, διορθώσεις: Γιάννης Αντωνόπουλος

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Μακέτα εξωφύλλου: k2design

Copyright© J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 2018

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη), 2020

Πρώτη έκδοση στη γερμανική γλώσσα από τις εκδόσεις Klett-Cotta,

Στουτγάρδη, 2018

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Δεκέμβριος 2021

K.E.T. B769 K.E.Π. 916/21 ISBN 978-960-16-9237-1

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Το καλύτερο που αποκομίζουμε από την ιστορία
είναι ο ενθουσιασμός που γεννά.

Γιόχαν Βόλφγκανγκ φον Γκαίτε,
«Αφορισμοί και διαλογισμοί»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΟΙ ΜΑΓΟΙ	17
Η άφιξη του Θεού	19
Κορυφοκατακτητής	26
Τα προσχήματα	29
Ο μύθος του Νταβός	31
Ρωτώντας ανθρώπους	33
Δίχως θεμέλιο	35
Δύο οράματα	37
Μπροστά στο δίλημμα	39
Πού είναι ο Μπένγιαμιν;	40
Καλύτερα η αποτυχία	44
Χρειάζεται η ζωή μου στόχο;	48
Δημοκρατία του ενός	50
II. ΑΛΜΑΤΑ – 1919	53
Τι να κάνουμε;	55
Το καταφύγιό του	56
Κρίσιμες μέρες	58
Ρομαντικές θέσεις	60
Νέα αυτοπεποίθηση	62
Φυγές	64
Η μεταμόρφωση	65
Ηθικές πράξεις	68
Ανέλπιδη δυστυχία	70
Διαφορετικές συνθήκες	73

Τρωτά σημεία	75
Κόσμος δίχως πεποίθηση	77
Ο αρχεπιστήμονας	79
Δίχως άλλοθι	82
Η νέα επικράτεια	83
Πίστη στο γεγονός	84
Γερμανικές αρετές	86
Ο αντιδημοφιλής	90
Ηλεκτρισμένος	91
III. ΓΛΩΣΣΕΣ – 1919-1920	95
Μιλώντας παραστατικά	97
Γέφυρες της Βιέννης	100
Ποιητική σαφήνεια	103
Εναντίον του κόσμου	104
Τρία σημεία στη Χάγη	108
Εικόνες γεγονότων	109
Ο κομμωτής	110
Ο Ράσσελ πάνω στη σκάλα	112
Γιατί δεν υπάρχει ο κόσμος	115
Υπερένταση	117
Θολωμένη ματιά	119
Από κοινού μόνι	123
Δύο ιδιότροποι	125
Περιβάλλοντες κόσμους μπροστά	126
Η γνησιότητα ανοίγει δρόμο	129
Οτιδήποτε σχετικό με τα έντυπα μέσα	130
Μυγοσκοτώστρα	134
Η αποστολή	139
Ακραία μετάφραση	147
Λατρεία και ήχος	149
Ο Γκαίτε στο Αμβούργο	153
Το θεμελιώδες φαινόμενο	154

Η θέληση της πολλότητας	156
Εμπρός	160
Υπάρχει η γλώσσα;	162
IV. (ΔΙΑ)ΜΟΡΦΩΣΗ – 1922-1923	167
Ειρήνη στις καλύβες	169
Αλλόκοτες κλήσεις	170
Προληπτικός έλεγχος του εδωνά-Είναι	173
Θάρρος για εφόρμηση	177
Μάχες χαρακωμάτων	178
Κακή γειτνίαση	180
Καλή γειτνίαση	184
Ουτοπία στο ράφι	186
Με αφετηρία τον μύθο	189
Ο νέος διαφωτισμός	192
Διαβαίνοντας τον ποταμό	193
Στη δίνη	196
Ο τρίτος της παρέας;	199
Ο Γκαίτε στη Βαϊμάρη	202
Περισσότερο φως	205
Ελευθερία ή πεπρωμένο;	206
Εκλογή ή απόφαση;	209
Η διαζευγμένη δημοκρατία	212
Το άλμα της λύτρωσης	213
Σωτήρια υπερβατικότητα	215
Ανηλεώς	217
Κατανοήθηκαν τα τρία τέταρτα	219
Σε θεραπεία	221
Αφ' υψηλού	224
V. ΕΣΥ – 1923-1925	229
Ο ηλίθιος	231
It's complicated	233

Φιλοξενία	245
Από το Αμβούργο στο Μπελβύ	246
Το κομβικό πείραμα με το φίδι	248
Σήραγγα και φως	250
Η Βαϊμάρη κλυδωνίζεται	254
Οχυρωμένα κάστρα	256
΄Οντας γεγονός	257
Δαίμονα εσύ	259
Εν μέσω του Είναι	261
Ο δυσκολότερος στοχασμός	263
Amor mundi	264
Αυστηρές δίαιτες	266
Goodbye Γερμανία	269
Σταφύλια και μύγδαλα	271
Εκκινήσεις	275
VI. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ – 1925-1927	281
Ερυθροί αστέρες	283
Κριτικός πρόλογος	285
Μια υπόθεση για τον Αδάμ	287
Διαχείριση πένθους	290
Ενθυμητική πρόσληψη	293
Θλιμμένοι τροπικοί	298
Κριτικό λεύκωμα	301
Παλαιστίνη ή ο κομμουνισμός	303
Εγγύτητα	308
Επί το έργον	310
Η διασαφήνιση του ερωτήματος	311
Η εποχή του εδανά-Είναι	314
Μεταξύ σφύρας και άκμωνος: Η ανάλυση του οργάνου	316
Θύελλα και αγωνία	320
Αυτό το κάτι: Προλαβαίνει τον θάνατο	323

Η σχολή του Αμβούργου	329
Η συγκεκαλυμμένη καταγωγή	331
Πολλότητα στην έκβαση	332
Αυτοδιάπλαση μέσω της διερεύνησης του κόσμου . . .	335
Τι λένε τα άστρα	337
Από μικρό μαθαίνεις την αλήθεια	342
Μηχανικοί της ομιλίας	343
Κατάλογος του ορθού λόγου	348
Η αρχή της υπευθυνότητας	351
Λιποθυμική κρίση	354
VII. ΣΤΟΕΣ – 1926-1928	357
Τεχνική δεξιότητα	359
Μόνο για θεούς	364
Κύκλος δίχως δάσκαλο	366
Έχετε πολλά να μάθετε	368
Στο μεταίχμιο	375
Τερματικός σταθμός Μόσχα;	382
Η κόλαση του άλλου	386
Άντρας δίχως πλαίσιο	388
Party for one	391
Μεσοπέλαγα	397
Εν μέσω θυέλλης	400
Το επεισόδιο της Φρανκφούρτης	402
Άτομο και δημοκρατία	405
Οικοδομώντας	412
Η εποχή του δαίμονα	413
Μετά το Είναι	416
Αιτία και άβυσσος	419
Επιστροφή στην καταγωγή	420
Νόστος	423
Ορειβατικός	424

VIII. ΧΡΟΝΟΣ – 1929	427
Ελεύθερες αιωρήσεις	429
Μέσα στον κόσμο	430
Παραμονή στο Μόναχο	433
Χαλαρώστε!	435
Εν μέσω λεκτικής θυέλλης – ο αγώνας λόγων του Νταβός	437
Γλείφοντας τις πληγές	448
Εαρινή διάθεση	450
Η όπερα των τριακοσίων δεκάρων	451
The Doors	455
Με κομμένη την ανάσα, όλη τη νύχτα	457
Λάμπες φωταερίου	458
Ο αυτοκαταστροφικός χαρακτήρας	462
Hot dogs	465
Ο οδοιπόρος	470
Κλειστά σχολεία	471
Εσωτερικά προβλήματα	472
Επιστροφή στην καθημερινότητα	473
Νάπολη στο Κέμπριτζ	475
Υπομνήσεις για έναν ορισμένο σκοπό	477
Η πόλη των λόγων	478
Πέφτοντας επάνω σε τοίχο	479
ΤΕΛΙΚΗ	483
<i>Σημειώσεις</i>	489
<i>Εργογραφία</i>	501
<i>Επιλεγμένη βιβλιογραφία</i>	507
<i>Πηγές εικόνων</i>	519
<i>Ευχαριστίες</i>	521
<i>Ευρετήριο</i>	523

I.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΟΙ ΜΑΓΟΙ

Η ΑΦΙΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

«**Δ** ΕΝ ΠΕΙΡΑΖΕΙ, ξέρω ότι ποτέ δεν θα το καταλάβετε».*
Με τη φράση αυτή έκλεισε στις 18 Ιουνίου 1929 στο Κέμπριτζ της Αγγλίας η πλέον ιδιόρρυθμη δημόσια υποστήριξη διδακτορικής διατριβής στην ιστορία της φιλοσοφίας. Στην εξεταστική επιτροπή, απαρτιζόμενη από τον Μπέρτραντ Ράσσελ και τον Τζορτζ Έντουαρντ Μουρ, παρουσιάζόταν ένας σαραντάχρονος πρώην δισεκατομμυριούχος από την Αυστρία, που τα τελευταία δέκα χρόνια είχε εργαστεί κατά κύριο λόγο ως δάσκαλος.¹ Το όνομά του είναι Λούντβιχ Βιττγκενστάιν. Ο Βιττγκενστάιν δεν ήταν άγνωστος στο Κέμπριτζ. Αντιθέτως, στα χρόνια από το 1911 μέχρι λίγο πριν την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου είχε σπουδάσει εκεί υπό την εποπτεία του Ράσσελ και είχε γρήγορα αναδειχθεί σε ίνδαλμα των τότε συμφοιτητών του τόσο εξαιτίας της προφανούς ιδιοφυΐας όσο και της ιδιορρυθμίας του. «Ο Θεός αφίχθη τον συνάντησα στο τρένο των πέντε και τέταρτο» σημειώνει ο Τζον Μέυναρντ Κέυνς σε μια επιστολή της 18ης Ιανουαρίου 1929. Ο Κέυνς, μάλλον ο σπουδαιότερος οικονομολόγος στον κόσμο τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, συνάντησε τυχαία τον Βιττγκενστάιν κατά την πρώτη μέρα μετά την άφιξη του τελευταίου στην Αγγλία. Και είναι αποκαλυπτικό για την εξαιρετικά ασφυ-

* Χρησιμοποιείται εδώ και στο εξής η μετάφραση στα ελληνικά του έργου *Ludwig Wittgenstein: Το χρέος της μεγαλοφυΐας* από τον Γρηγόρη Κονδύλη, εκδόσεις Scripta 1998. [Σ.τ.Μ.]

κτική και ως εκ τούτου πλούσια σε ψιθύρους ατμόσφαιρα των κύκλων της εποχής, πως ο παλιός φίλος του Βιττγκενστάιν, ο Τζ. Ε. Μουρ, βρισκόταν κι εκείνος στο ίδιο τρένο από το Λονδίνο για το Κέμπριτζ.

Δεν θα πρέπει όμως να φαντάζεται κανείς πως η ατμόσφαιρα στο κουπέ ήταν και τόσο ανέμελη· το small talk και οι εγκάρδιοι εναγκαλισμοί δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς, όχι πάντως στον Βιττγκενστάιν. Ο μεγαλοφυής Βιεννέζος είχε συχνά εκρήξεις θυμού και ήταν εξαιρετικά μνησικακος. Ακόμη και μία απερίσκεπτη λέξη ή μια αστεία πολιτική παρατήρηση ήταν σε θέση να επιφέρουν την πολυετή οργή του, ακόμη και τη διακοπή κάθε επαφής – όπως εξάλλου συνέβη αρκετές φορές, τόσο με τον Κένυς όσο και με τον Μουρ. Κι όμως: ο Θεός είχε επιστρέψει! Και η χαρά ήταν ανάλογη.

Τη δεύτερη κιόλας μέρα μετά την άφιξη του Βιττγκενστάιν, συγκαλείται αφορμής δοθείσης στο σπίτι του Κένυς ο λεγόμενος κύκλος των «Αποστόλων» –μια άκρως εκλεκτική, ανεπίσημη φοιτητική λέσχη, που ήταν περιβόητη ιδίως για τα ομοφυλοφιλικά πάρε δώσε των μελών της– για να καλωσορίσει τον άσωτο υιό.² Στο πλαίσιο του πανηγυρικού δείπνου απονέμεται στον Βιττγκενστάιν ο τίτλος του τιμής ένεκεν μέλους («angel»). Για τους περισσότερους έχουν περάσει περισσότερα από δεκαπέντε χρόνια από την τελευταία συγκέντρωση. Έκτοτε έχουν συμβεί πολλά. Ο Βιττγκενστάιν, εντούτοις, δείχνει στα μάτια των Αποστόλων σχεδόν απaráλλαχτος. Όχι μόνο επειδή κι εκείνο το βράδυ φορά τον πάντα ίδιο συνδυασμό του πουκάμισου δίχως γιακά, του γκριζου φανελένιου παντελονιού και των βαριών παπουτσιών που δείχνουν χωριάτικα. Και σωματικά τα χρόνια είναι σαν να πέρσαν από πάνω του δίχως να αφήσουν σημάδια. Στην πρώτη ματιά μοιάζει λοιπόν μάλλον με κάποιον από τους αριστούχους φοιτητές, αρκετοί από τους οποίους συγκαταλέγονταν στους προσκεκλημένους, μολονότι γνώριζαν τον παρά-

ξενο Αυστριακό έως τότε μόνο από τις αφηγήσεις των καθηγητών τους. Τον γνώριζαν ασφαλώς και ως συγγραφέα του *Tractatus logico-philosophicus*, του πολυθρύλητου εκείνου έργου που τα τελευταία χρόνια άσκησε γενναία, ίσως μάλιστα και δεσπόζουσα επιρροή στις φιλοσοφικές συζητήσεις στο Κέμπριτζ. Κανείς βέβαια από τους παρευρισκόμενους δεν θα τολμούσε να υποστηρίξει πως έστω και κατά προσέγγιση κατανόησε το βιβλίο. Η σαγήνη του *Tractatus* αναζωπυρωνόταν εντούτοις ακόμη περισσότερο από αυτό ακριβώς το γεγονός.

Ο Βιττγκενστάιν είχε ολοκληρώσει το βιβλίο το 1918, ως αιχμάλωτος πολέμου των Ιταλών, με την ακλόνητη πεποίθηση πως είχε «στα κύρια σημεία ... λύσει οριστικά» όλα τα προβλήματα της σκέψης* αποφασίζοντας κατά συνέπεια να στρέψει εφεξής τα νώτα του στη φιλοσοφία. Λίγους μόνο μήνες μετά, μεταβίβασε, ως κληρονόμος μιας από τις πλουσιότερες οικογένειες βιομηχάνων της ηπείρου, όλη του την περιουσία στα αδέρφια του. Όπως ανακοίνωσε τότε δι' αλληλογραφίας στον Ράσσελ, ήθελε –υπό το βάρος σοβαρών κρίσεων κατάθλιψης και την επίμονη σκέψη να δώσει τέλος στη ζωή του– να κερδίζει στο εξής τα προς το ζην «μέσω τίμιας εργασίας». Εν προκειμένω, αυτό σήμαινε πως θα εργαζόταν ως δάσκαλος στην επαρχία.

Αυτός ο Βιττγκενστάιν είχε λοιπόν επιστρέψει στο Κέμπριτζ. Το έκανε, έλεγαν, για να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία. Πλην όμως, ο μεγαλοφυής επισκέπτης, 40 ετών στο μεταξύ, δεν κατείχε ακαδημαϊκό τίτλο και εμφανίστηκε, συν τοις άλλοις, εντελώς άπορος. Τα λίγα χρήματα, που είχε αποταμιεύσει με τα χρόνια, ξοδεύτηκαν μέσα σε λίγες βδομάδες στην Αγγλία. Οι διακριτικές ερωτήσεις, μήπως ίσως

* Χρησιμοποιείται εδώ και στο εξής η μετάφραση στα ελληνικά του *Tractatus logico-philosophicus* από τον Θανάση Κιτσόπουλο, εκδόσεις Παπαζήση 1978. [Σ.τ.Μ.]

έδειχναν τα πλούσια αδέρφια του τη διάθεση να τον υποστηρίξουν οικονομικά, απορρίπτονται με σθένος: «Αποδεχτείτε, σας παρακαλώ, τη γραπτή δήλωσή μου, πως όχι μόνο έχω ικανό αριθμό εύπορων συγγενών, αλλά πως επίσης θα μου έδιναν χρήματα εάν τους τα ζητούσα. ΔΕΝ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ, ΟΜΩΣ, ΝΑ ΤΟΥΣ ΖΗΤΗΣΩ ΟΥΤΕ ΜΙΑ ΠΕΝΑ»,³ ενημερώνει τον Μουρ μία μόλις μέρα πριν την προφορική υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής του.

Τι μέλλει γενέσθαι; Κανείς στο Κέμπριτζ δεν αμφιβάλει για τα εξαιρετικά χαρίσματα του Βιττγκενστάιν. Όλοι, μεταξύ αυτών και τα πρόσωπα με τη μεγαλύτερη επιρροή στο πανεπιστήμιο, θέλουν να τον κρατήσουν και να τον βοηθήσουν. Δίχως ακαδημαϊκό τίτλο, όμως, ήταν ακόμη και στην οικογενειακή ατμόσφαιρα του Κέμπριτζ θεσμικώς ανέφικτο να προσφέρουν σε έναν αλλοτινό φοιτητή, που είχε διακόψει τις σπουδές του, ερευνητική υποτροφία ή –πόσο μάλλον– κάποια μόνιμη θέση.

Έτσι κατέληξαν στο σχέδιο να καταθέσουν το *Tractatus logico-philosophicus* ως διδακτορική διατριβή. Ο Ράσσελ είχε προσωπικά υποστηρίξει το έτος 1921/1922 τη δημοσίευση και είχε γράψει έναν πρόλογο για αυτόν ακριβώς τον σκοπό, ώστε να καταστεί εφικτή η δημοσίευση, καθώς θεωρούσε το έργο του παλαιού μαθητή του πολύ ανώτερο από τις δικές του, όχι λιγότερο εμβληματικές, εργασίες σχετικά με τη φιλοσοφία της λογικής, των μαθηματικών και της γλώσσας.

Διόλου παράδοξο, συνεπώς, πως ο Ράσσελ αναθεμάτιζε την ώρα και τη στιγμή καθώς έμπαινε στην αίθουσα των εξετάσεων, λέγοντας πως: «Σ' όλη μου τη ζωή δεν μου 'χει τύχει κάτι τόσο παράλογο». ⁴ Παρ' όλα αυτά: Η εξέταση είναι εξέταση, οπότε ο Μουρ και ο Ράσσελ έπειτα από λίγα λεπτά φιλικής ανταλλαγής πληροφοριών αποφάσισαν να προχωρήσουν εντέλει και σε ορισμένες κρίσιμες ερωτήσεις. Αφορούσαν ένα από τα θεμελιώδη αινίγματα της πραγματείας

του Βιττγκενστάιν, την οποία δεν θα χαρακτήριζε κανείς φτωχή σε σκοτεινούς αφορισμούς και μυστικιστικά μονόστιχα. Ήδη η πρώτη πρόταση του έργου, που ήταν αυστηρά οργανωμένο σύμφωνα με ένα περίτεχνο δεκαδικό σύστημα, πρόσφερε περί τούτου ένα εντυπωσιακό παράδειγμα. Λέει:

1 Ο κόσμος είναι όλα όσα συμβαίνουν.

Αντιμέτωπο με αινίγματα, όμως, έφερναν όποιον είχε εντυπώσει στο έργο του Βιττγκενστάιν επίσης καταχωρίσεις όπως οι ακόλουθες (και το κάνουν αυτό μέχρι σήμερα):

6.432 Το πώς είναι ο κόσμος, είναι εντελώς αδιάφορο για το ανώτερο. Ο Θεός δεν αποκαλύπτεται μέσα στον κόσμο.

6.44 Το μυστικό στοιχείο δεν είναι πώς είναι ο κόσμος, αλλά πως είναι.

Παρά τον αινιγματικό χαρακτήρα του, η βασική στόχευση του βιβλίου είναι σαφής. Το *Tractatus* του Βίτγκενσταϊν εντάσσεται στη μακρά παράδοση νεωτερικών έργων όπως η *Ηθική, αποδεδειγμένη με γεωμετρική τάξη* (*Ethica ordine geometrico demonstrata*) του Μπαρούχ ντε Σπινόζα (μετά θάνατον, 1677), οι *Έρευνες για την ανθρώπινη νόηση και για τις αρχές της ηθικής* (*Enquiries concerning human understanding and concerning the principles of morals*) του Ντέιβιντ Χιουμ (1748) και η *Κριτική του καθαρού λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*) του Ιμμάνουελ Καντ (1781). Όλα αυτά τα έργα επιδιώκουν να θέσουν το όριο ανάμεσα στις προτάσεις της γλώσσας μας που κυριολεκτικώς είναι λογικές, και ως εκ τούτου ικανές να είναι αληθείς, κι εκείνες που απλώς δείχνουν λογικές και παραπλανούν τη σκέψη και τον πολιτισμό μας λόγω αυτής ακριβώς της επίφασης. Το *Tractatus*, με άλλα λόγια, δεν είναι παρά μια θεραπευτική

συμβολή στον προβληματισμό σχετικά με εκείνα για τα οποία λογικά μπορεί να μιλήσει ο άνθρωπος – και για εκείνα για τα οποία δεν μπορεί. Δεν αποτελεί σύμπτωση ότι το βιβλίο τελειώνει με το απόφθεγμα:

7 Για όσα δεν μπορεί να μιλάει κανείς, για αυτά πρέπει να σιωπάει.

Και μόλις ένα δεκαδικό σημείο προηγουμένως, στην κατάχωριση 6.54, ο Βιττγκενστάιν παρουσιάζει τη δική του θεραπευτική μέθοδο:

6.54 Οι προτάσεις μου αποτελούν διευκρινήσεις όταν αυτός που με καταλαβαίνει, αφού με τη βοήθειά τους –πατώντας πάνω τους– τις υπερπηδήσει και προχωρήσει πέρα από αυτές, τελικά τις αναγνωρίσει ως στερημένες από νόημα. (Πρέπει, θα λέγαμε, να πετάξει μακριά την ανεμόσκαλα, αφού ανέβει πρώτα με αυτή.)

Πρέπει να ξεπεράσει τις προτάσεις αυτές και τότε θα δει τον κόσμο σωστά.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο επιμένει λοιπόν τώρα ο Ράσελ κατά την προφορική εξέταση. Πώς άραγε γίνεται αυτό: να βοηθήσεις κάποιον, με την παράταξη άλογων προτάσεων, ώστε να καταλήξει σε μια κοσμοαντίληψη, και μάλιστα στη μόνη σωστή; Δεν εξήγγειλε ρητώς στον πρόλογο του έργου του πως («η αλήθεια των σκέψεων που εκφράζονται εδώ» του φαίνεται «απρόσβλητη και οριστική»); Πώς είναι αυτό δυνατό σε ένα έργο που, σύμφωνα με την ίδια τη μαρτυρία του, δεν περιέχει παρά προτάσεις απαλλαγμένες νοήματος;

Το ερώτημα αυτό δεν αιφνιδίασε τον Βιττγκενστάιν. Ιδίως διά στόματος του Ράσελ. Με τα χρόνια και μέσω της πυκνής αλληλογραφίας είχε εξελιχθεί μάλλον σε κλασικό ζή-

τημα της συγκρουσιακής φιλίας τους. Για μία ακόμη φορά, «for old times' sake», έθετε ο Ράσσελ το καίριο ερώτημά του.

Δεν γνωρίζουμε δυστυχώς τι ακριβώς απάντησε προς υπεράσπισή του ο Βιττγκενστάιν. Μπορούμε όμως να εικάσουμε πως θα το έκανε τραυλίζοντας ελαφρώς, με φλογερό βλέμμα και πολύ ιδιόρρυθμο επιτονισμό, ο οποίος δεν έμοιαζε τόσο με ξενική προφορά όσο με την ομιλία ανθρώπου που διακρίνει στις λέξεις της ανθρώπινης γλώσσας μια ιδιαίτερη σημασία και μουσικότητα. Και κάποια στιγμή τότε, έπειτα από λίγα λεπτά μονολογικού τραυλίσματος, αναζητώντας πάντα τη διατύπωση που τελικώς θα τα διασαφήνιζε όλα –κι αυτό μια ιδιορρυθμία του Βιττγκενστάιν–, θα κατέληγε για ακόμη μια φορά στο συμπέρασμα πως αρκετά είχε μιλήσει, αρκετά είχε εξηγήσει. Είναι απλό, δεν είναι δυνατό να εξηγήσει κανείς σε κάθε άνθρωπο τα πάντα. Το ίδιο είχε επισημάνει εξάλλου και στον πρόλογο του *Tractatus*: «Το βιβλίο αυτό θα το καταλάβει ίσως μόνο όποιος έχει κιόλας κάνει ο ίδιος τις σκέψεις που εκφράζονται σε αυτό – ή τουλάχιστον παρόμοιες σκέψεις».

Μόνο που το πρόβλημα εν προκειμένω ήταν (κι ο Βιττγκενστάιν το γνώριζε): Υπήρχαν πολύ λίγοι άνθρωποι, ίσως μάλιστα ούτε ένας καν, που να είχαν έστω διατυπώσει ποτέ παρόμοιες σκέψεις. Οπωσδήποτε όχι ο Μπέρτραντ Ράσσελ, ο άλλοτε σεβάσμιος καθηγητής του, συγγραφέας των *Principia Mathematica*, τον οποίο ο Βίτγκεντσταϊν θεωρούσε από φιλοσοφική σκοπιά εντέλει ανεπαρκή. Πόσο μάλλον ο Τζ. Ε. Μουρ, εξ επαγγέλματος ένας από τους πλέον λαμπρούς διανοούμενους και θεωρητικούς της λογικής της εποχής του, για τον οποίο έλεγε εμπιστευτικά ο Βιττγκενστάιν πως «αποτελούσε εξάισιο παράδειγμα για το πόσο ψηλά μπορεί να φτάσει ένας άνθρωπος που δεν διαθέτει την παραμικρή ευφυΐα».

Πώς να εξηγήσει σε αυτούς τους ανθρώπους το ζήτημα σχετικά με τη σκάλα άλογων συλλογισμών, την οποία πρέ-

πει πρώτα κανείς να ανέβει και μετά να τη σπρώξει μακριά του, για να δει σωστά τον κόσμο; Μήπως κι ο σοφός της πλατωνικής αλληγορίας του σπηλαίου, έχοντας φτάσει κάποτε στο φως, δεν απέτυχε στην προσπάθειά του να καταστήσει στους άλλους κρατούμενους του σπηλαίου κατανοητά όσα είχε αντιληφθεί;

Αρκετά για σήμερα. Αρκετές οι εξηγήσεις. Σηκώνεται λοιπόν ο Βιτγκενστάιν, περπατά έως την άλλη άκρη του τραπεζιού, χτυπάει καλοσυνάτα στην πλάτη τον Μουρ και τον Ράσελ και λέει εκείνη τη φράση, την οποία έως σήμερα θα πρέπει να ονειρεύεται κάθε υποψήφιος διδάκτορας της φιλοσοφίας τη νύχτα πριν την εξέταση: «Δεν πειράζει, ξέρω ότι ποτέ δεν θα το καταλάβετε».

Έτσι τελείωσε η παράσταση. Ο κλήρος έπεσε στον Μουρ να συντάξει την έκθεση πεπραγμένων για την εξέταση: «Η προσωπική μου γνώμη είναι ότι η διατριβή του κυρίου Βιτγκενστάιν είναι ένα μεγαλοφυές έργο. Αλλά, ότι και να 'ναι, ανταποκρίνεται πλήρως στις απαιτήσεις του Cambridge για τον τίτλο του Διδάκτορος Φιλοσοφίας».⁵

Η ερευνητική υποτροφία εγκρίθηκε έπειτα από σύντομο χρονικό διάστημα. Ο Βιτγκενστάιν είχε επανακάμψει στον φιλοσοφικό προορισμό του.

ΚΟΡΥΦΟΚΑΤΑΚΤΗΤΗΣ

Και ο Μάρτιν Χάιντεγκερ θα πρέπει να ένιωσε πως είχε φτάσει ουσιαστικά στον προορισμό του, όταν στις 17 Μαρτίου του ίδιου έτους εισήλθε στην αίθουσα τελετών του «Grand Hôtel & Belvédère» στο Νταβός. Καθώς αυτή ήταν, με απόλυτη βεβαιότητα, η μεγάλη φιλοσοφική σκηνή που ήδη από την πρώτη νεότητά του είχε θεωρήσει πως ήταν ταγμένος να κατακτήσει ο εν τω μεταξύ 39χρονος διανοη-

τής από τον Μέλανα Δρυμό. Κανένα στοιχείο της παρουσίας του δεν θα έπρεπε συνεπώς να θεωρηθεί τυχαίο. Ούτε το αθλητικό εφαρμοστό κοστούμι, που ξεχώριζε ανάμεσα στα κλασικά φράκα των προσκεκλημένων επισήμων, ούτε τα αυστηρά προς τα πίσω χτενισμένα μαλλιά, ούτε η από τον ήλιο των βουνοκορφών μαυρισμένη όψη, ούτε η με μεγάλη καθυστέρηση άφιξη στην αίθουσα, πόσο μάλλον το γεγονός πως, αντί να καταλάβει στις μπροστινές σειρές τη θέση που είχε κρατηθεί ειδικά για εκείνον, ανακατεύτηκε δίχως εμφανή δισταγμό μέσα στο πλήθος των φοιτητών και νέων ερευνητών στο βάθος της αίθουσας, οι οποίοι είχαν επίσης προσέλθει σε μεγάλο αριθμό. Η υποταγή στις δεσπόζουσες συμβάσεις δίχως την παράβαση κάποιου ταμπού δεν αποτελούσε καν θέμα συζήτησης. Καθώς, για κάποιον σαν τον Χάιντεγκερ, δεν υπήρχε ορθή άσκηση της φιλοσοφίας μέσα στη σφαλερή. Και σφαλερά θα πρέπει να του φαινόταν σχεδόν τα πάντα σε μια τέτοιου είδους λόγια συνάθροιση σε ένα αριστοκρατικό ελβετικό ξενοδοχείο.

Έναν μόλις χρόνο πριν, την εναρκτήρια ομιλία των «Πανεπιστημιακών διαλέξεων του Νταβός» είχε εκφωνήσει ο Άλμπερτ Αϊνστάιν. Τώρα, το 1929, είχε προσκληθεί εκείνος, ο Μάρτιν Χάιντεγκερ, να είναι ένας από τους βασικούς ομιλητές. Τρεις διαλέξεις θα πραγματοποιούσε τις επόμενες μέρες, ενώ ακολούθως θα διεξήγαγε δημόσια αγώνα λόγων με τον Ερνστ Κασσίρερ – τον δεύτερο βαρέων βαρών φιλόσοφο του συνεδρίου. Ακόμη κι αν λοιπόν το εξωτερικό πλαίσιο ήταν τόσο δυσάρεστο, το κύρος και η αναγνώριση που συνδέονταν με αυτό διέγειραν τους βαθύτερους πόθους του Χάιντεγκερ.⁶

Μόλις δύο χρόνια νωρίτερα, την άνοιξη του 1927, είχε δημοσιεύσει το *Είναι και χρόνος* (*Sein und Zeit*), ένα έργο που εντός λίγων μηνών αναγορεύτηκε σε νέο ορόσημο του στοχασμού. Με το μεγάλο επίτευγμά του, ο γιος του νεω-

κόρου από το Μέσκιρχ της Βάδης απλώς επιβεβαίωσε μια φήμη που ήδη από τα προηγούμενα χρόνια τον αναδείκνυε, σύμφωνα με τα λόγια της τότε μαθήτριας (και ερωμένης) του Χάννα Άρεντ, σε «κρυφό βασιλιά» της γερμανικής φιλοσοφίας. Ο Χάιντεγκερ είχε γράψει το έργο το 1926, κάτω από αφόρητη χρονική πίεση – τελειώνοντάς το στην πραγματικότητα μόνο κατά το ήμισυ. Με το *Είναι και χρόνος*, ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα του αιώνα, είχε δημιουργήσει τις τυπικές προϋποθέσεις για να επιστρέψει από το απεχθές σε αυτόν Μάρμπουργκ στο Φράιμπουργκ, την Alma Mater του. Το έτος 1928 ο Μάρτιν Χάιντεγκερ καταλαμβάνει εκεί την εμβληματική έδρα του παλαιού καθηγητή και προστάτη του, του φαινομενολόγου Έντμουντ Χούσερλ.

Ενώ ο Τζον Μέυναρντ Κέυνς επ' ευκαιρία της επιστροφής του Βιττγκενστάιν στο Κέμπριτζ επιμένει να επιλέξει τον υπερβατικό χαρακτηρισμό του ως «θεού», η επιλογή της έννοιας του «βασιλιά» από την Άρεντ παραπέμπει στη θέληση για δύναμη και, ως εκ τούτου, για κοινωνική κυριαρχία, η οποία στην περίπτωση του Χάιντεγκερ γινόταν εμφανής σαφώς ήδη απ' τα πρώτα δευτερόλεπτα σε κάθε παρατηρητή. Ανεξαρτήτως από το αν συμμετέχει ή παρευρίσκεται σε κάποια εκδήλωση, ο Χάιντεγκερ ποτέ δεν είναι απλώς ένας ανάμεσα στους πολλούς. Στην αίθουσα εκδηλώσεων του Νταβός θεμελιώνει αυτή την αξίωση με τη μεγάλου συμβολισμού άρνησή του να καθίσει στην προκαθορισμένη για αυτόν θέση ως ένας ακόμη μεταξύ άλλων καθηγητών φιλοσοφίας. Αρχίζουν οι ψίθυροι, τα μουρμουρητά, ορισμένοι γυρίζουν μάλιστα για να δουν: ήρθε ο Χάιντεγκερ. Μπορούμε να ξεκινήσουμε λοιπόν.

ΤΑ ΠΡΟΣΧΗΜΑΤΑ

Εντελώς απίθανο είναι να συμμετείχε και ο Ερνστ Κασσίρερ στους ψίθυρους και τα μουρμουρητά που ακούστηκαν στην αίθουσα. Να μη φανεί το παραμικρό: να διασωθούν οι τύποι – υπεράνω όλων όμως η στάση. Αυτό ήταν το πιστεύω που καθόριζε τη ζωή του. Όπως επίσης και ο πυρήνας της φιλοσοφίας του. Τι είχε να φοβηθεί εξάλλου, υπό το φως της ημέρας; Κανένα περιβάλλον δεν ήταν περισσότερο οικείο στον 54χρονο καθηγητή του Πανεπιστημίου του Αμβούργου από το τελετουργικό πλαίσιο των μεγάλων ακαδημαϊκών εκδηλώσεων. Ακριβώς δέκα χρόνια είχαν περάσει από τότε που κατέλαβε την έδρα του. Το χειμερινό εξάμηνο του 1929/1930 θα αναλάμβανε μάλιστα την πρωτανεία του πανεπιστημίου του – μόλις ο τέταρτος Εβραίος στην ιστορία των γερμανικών πανεπιστημίων που θα το κατόρθωνε. Και με την εθιμοτυπία που επικρατούσε στα αριστοκρατικά ξενοδοχεία της Ελβετίας θα πρέπει να ήταν εξοικειωμένος από τα παιδικά χρόνια του ο Κασσίρερ, ως γόνος εύπορης οικογένειας εμπόρων από το Μπρέσλαου. Όπως συνηθίζονταν στους κύκλους του, κάθε χρόνο ταξίδευε τους θερινούς μήνες μαζί με τη γυναίκα του Τόνι στα βουνά της Ελβετίας για κούρα. Πάνω απ' όλα, όμως, το έτος 1929 βρίσκεται και ο Κασσίρερ στον κολοφώνα της δόξας του, στην κορύφωση του έργου του. Τα προηγούμενα δέκα χρόνια είχε γράψει τα τρία μέρη της *Φιλοσοφίας των συμβολικών μορφών* (*Philosophie der symbolischen Formen*). Το εγκυκλοπαιδικό εύρος και η συστηματική πρωτοτυπία του έργου –ο τρίτος και τελευταίος τόμος του δημοσιεύτηκε λίγες μόνο εβδομάδες πριν από το συνέδριο του Νταβός– εδραίωσε τον Κασσίρερ ως τον αδιαμφισβήτητο ηγέτη του νεοκαντιανισμού, δηλαδή του κυρίαρχου ακαδημαϊκού ρεύματος στη γερμανική φιλοσοφία.

Σε αντίθεση με τον Χάιντεγκερ, η ανέλιξη του Κασσίρερ σε υποδειγματικό διανοητή δεν ήταν αλματώδης. Η φήμη του πιο πολύ μεγάλωνε σταδιακά εξαιτίας της πολυετούς ενασχόλησής του με την ιστορία της φιλοσοφίας και την επιμέλεια εκδόσεων. Επιμελήθηκε τόσο την έκδοση των απάντων του Γκαίτε όσο και εκείνων του Καντ, και στα χρόνια της δραστηριότητάς του ως υφηγητή στο Βερολίνο δημοσίευσε μάλιστα ένα εκτενές έργο που πραγματευόταν την ιστορία της φιλοσοφίας των νεότερων χρόνων. Η παρουσία του δεν χαρακτηρίζεται τόσο από χαρισματική και γλωσσική παρρησία όσο από την εντυπωσιακή λογιότητα και μια μνήμη που σε ορισμένες περιπτώσεις μοιάζει υπεράνθρωπη, η οποία στην ανάγκη τού επιτρέπει να απαγγέλλει από μνήμης καίρια εκτενή αποσπάσματα από το έργο των μεγάλων κλασικών της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας. Ευρέως γνωστή ήταν η ισορροπημένη φύση του Κασσίρερ, που πάντα στόχευε στη διαμεσολάβηση και τη μετριοπάθεια. Εκπροσωπεί –και το γνωρίζει καλά– στο Νταβός εκείνη τη μορφή του φιλοσοφείν και, επίσης, του ακαδημαϊκού κατεστημένου την οποία επιδιώκει με κάθε τίμημα να αναστατώσει ο Χάιντεγκερ μαζί με την ομάδα κρούσης από μαθητές και υποψήφιους επί υφηγείας, η οποία ταξίδεψε μέχρι εκεί χάρη σε γενναιοδωρες ταξιδιωτικές υποτροφίες. Η φωτογραφία της εναρκτήριας τελετής δείχνει τον Κασσίρερ –δεύτερη σειρά αριστερά– να κάθεται δίπλα στη σύζυγό του Τόνι. Η πλούσια κόμη έχει γκριζάρει αριστοκρατικά, το βλέμμα του εστιάζει επίμονα στο βήμα του ομιλητή. Η θέση στα αριστερά του είναι ελεύθερη. Ένα χαρτί καρφίτσωμένο στη ράχη της καρέκλας δηλώνει πως είναι «reservé»: Είναι η θέση του Χάιντεγκερ.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΝΤΑΒΟΣ

Όπως μαρτυρούν μεταγενέστερες καταγραφές, οι στοχευμένες παραβιάσεις του πρωτόκολλου στο Νταβός από τον Χάιντεγκερ δεν έμειναν σε καμία περίπτωση χωρίς αποτέλεσμα. Η Τόνι Κασσίρερ αναστατώθηκε μάλιστα τόσο πολύ από τη συνάντηση, ώστε στα απομνημονεύματά της, που γράφει κατά την εξορία της στη Νέα Υόρκη το 1948 με τίτλο *Η ζωή μου με τον Ερνστ Κασσίρερ (Mein Leben mit Ernst Cassirer)*,⁷ μεταχρονολογεί το γεγονός κατά δύο ολόκληρα χρόνια. Σε αυτά της τα απομνημονεύματα περιγράφει έναν «κοντό, κοινότατο άνθρωπο, μαύρα μαλλιά, διαπεραστικά σκούρα μάτια», ο οποίος αμέσως θύμισε σ' εκείνην –την κόρη μεγαλεμπόρου που ανήκε στην αριστοκρατία της Βιέννης– «τεχνίτη, όπως αυτοί από τη νότια Αυστρία ή τη Βαυαρία», εντύπωση που στη συνέχεια, στο επίσημο δείπνο, «ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο αμέσως μετά, από τη διάλεκτό του». Ήδη από τότε διαισθάνθηκε καθαρά με ποιον θα είχε να κάνει ο σύζυγός της: «Η κλίση του Χάιντεγκερ προς τον αντισημιτισμό» κλείνει την ανάμνησή της από το Νταβός «δεν μας ήταν άγνωστη».

Ο αγώνας λόγων στο Νταβός ανάμεσα στον Ερνστ Κασσίρερ και τον Μάρτιν Χάιντεγκερ θεωρείται σήμερα σημείο καμπής στην ιστορία της σκέψης. Σύμφωνα με τα λόγια του Αμερικανού φιλόσοφου Μάικλ Φρίντμαν, αποτελεί το καθοριστικής σημασίας «σταυροδρόμι για τη φιλοσοφία του 20ού αιώνα».⁸ Η συναίσθηση πως θα ήταν μάρτυρες του τέλους μιας εποχής και της αρχής μιας νέας συνέπαιρνε όλους εκείνους που παρευρέθησαν τότε, όπως τον Όττο Φ. Μπόλνο, φοιτητή του Χάιντεγκερ (που στα χρόνια μετά το 1933 εξελίχθηκε σε έναν από τους πιο πιστούς φιλόσοφους των ναζί), ο οποίος πανηγυρίζει στο ημερολόγιό του για το «συναρπαστικό συναίσθημα ... ότι παρευρεθή-

καμε σε μια ιστορική στιγμή, όπως το είχε διατυπώσει και ο Γκράιτε στην *Εκστρατεία στη Γαλλία (Kampagne in Frankreich)*: “Από εδώ και σήμερα αρχίζει μια νέα εποχή για την παγκόσμια ιστορία” –εν προκειμένω, για την ιστορία της φιλοσοφίας– και μπορείτε να πείτε πως ήσασταν κι εσείς εκεί».⁹

Πράγματι. Αν δεν είχε όντως γίνει το Νταβός, οι μελλοντικοί ιστορικοί των ιδεών θα έπρεπε να το εφεύρισκαν εκ των υστέρων. Μέχρι και στην παραμικρή λεπτομέρεια αντικατοπτρίζονται σε αυτό το κοσμοϊστορικό γεγονός οι καθοριστικές αντιθέσεις όλης της δεκαετίας. Ο Εβραίος γόνος οικογένειας βιομηχάνων από το Βερολίνο έρχεται αντιμέτωπος με τον καθολικό γιο του νεωκόρου από το επαρχιακό περιβάλλον της Βάδης, ο χανσεατικός καθωσπρεπισμός με την αδιάνθιστη ευθύτητα ενός αγρότη. Ο Κασσίρερ είναι το ξενοδοχείο. Ο Χάιντεγκερ η καλύβα. Υπό το βλέμμα του λαμπερού ήλιου των ψηλών βουνών συναντώνται σε ένα μέρος όπου οι κόσμοι τους οποίους εκπροσωπούν επισκιάζουν ο ένας τον άλλον με τρόπο εξωπραγματικό.

Η ονειρώδης, περιχαρακωμένη ατμόσφαιρα ενός θεραπευτηρίου στο Νταβός ήταν εξάλλου εκείνο που ενέπνευσε τον Τόμας Μαν ώστε να γράψει το μυθιστόρημά του *Το μαγικό βουνό (Der Zauberberg)* που κυκλοφόρησε το 1924. Ο αγώνας λόγων του Νταβός του 1929 ίσως γι’ αυτό να έμοιαζε στους συμμετέχοντες σαν απτή υλοποίηση ενός φανταστικού προτύπου. Με σχεδόν απόκοσμη ακρίβεια άρμοζαν ο Κασσίρερ και ο Χάιντεγκερ στα ιδεολογικά πρότυπα ενός Λοντοβίχο Σεττεμπρίνι και ενός Λέο Νάφτα, τα οποία είχε συνθέσει στο μυθιστόρημά του ο Τόμας Μαν για να εκφράσει μιαν ολόκληρη εποχή.

ΡΩΤΩΝΤΑΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ

Καθοριστικό μιας ολόκληρης εποχής έμοιαζε και το θέμα που οι διοργανωτές είχαν επιλέξει για τη συνάντηση του Νταβός: «Τι είναι ο άνθρωπος;». Ένα ερώτημα που ήδη αποτελούσε τη μόνιμη επωδό της φιλοσοφίας του Ιμμάνουελ Καντ. Το σύνολο της κριτικής σκέψης του Καντ ξεκινά εν προκειμένω από μια απλή και ταυτόχρονα αναπόδεικτη παρατήρηση: Ο άνθρωπος είναι ένα ον που υποβάλλει στον εαυτό του ερωτήματα τα οποία εντέλει δεν μπορεί να απαντήσει. Τα ερωτήματα αυτά αφορούν ιδίως την ύπαρξη του Θεού, το αίνιγμα της ελευθερίας του ανθρώπου και την αθανασία της ψυχής. Σε έναν πρώτο καντιανό προσδιορισμό, ο άνθρωπος είναι, συνεπώς, *μεταφυσικό ον*.

Τι προκύπτει όμως από αυτό; Για τον Καντ ετούτα τα μεταφυσικά αινίγματα, ακριβώς επειδή δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν καταληκτικά, ανοίγουν στον άνθρωπο μια προοπτική πιθανής τελείωσης. Μας καθοδηγούν στην επιδίωξη να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή εμπειρία (γνώση), να ενεργούμε στο μέτρο του εφικτού ελεύθερα και αυτόνομα (ηθική), να σταθούμε όσο το δυνατόν άξιοι μιας, όπως και αν έχει, πιθανής αθανασίας (θρησκεία). Ο Καντ, σε αυτό το πλαίσιο, κάνει λόγο για μια *ρυθμιστική* ή και *καθοριστική* λειτουργία του μεταφυσικού ερωτάν.

Οι κατευθυντήριες γραμμές του καντιανού προγράμματος παρέμειναν μέχρι τη δεκαετία του 1920 καθοριστικές για τη γερμανόφωνη φιλοσοφία – ακόμη και για τη σύγχρονη φιλοσοφία στο σύνολό της. Το φιλοσοφείν σήμαινε, μη εξαιρουμένων από αυτό του Κασσίρερ και του Χάιντεγκερ, πως η σκέψη ακολουθεί το ίχνος αυτών των ερωτημάτων. Το ίδιο ίσχυε επίσης για τα περισσότερο στη λογική εστιασμένα εγχειρήματα του Βιτγκενστάιν, για τα οποία ήδη έγινε λόγος, με σκοπό να χαρακτηί μια διαχωριστική γραμ-

μή ανάμεσα σε αυτό για το οποίο μπορεί να μιλήσει κανείς ως λογικός άνθρωπος και αυτό για το οποίο οφείλει να σιωπήσει. Η θεραπευτική απόπειρα του Βιττγκενστάιν μέσω του *Tractatus*, εντούτοις, άφηγε σε καθοριστικό βαθμό πίσω της τον Καντ, καθώς θεωρούσε πως θα μπορούσε με τα μέσα της φιλοσοφίας να θεραπεύσει καθοριστικά την παρόρμηση του ανθρώπου να θέτει εν γένει μεταφυσικά ερωτήματα – μια παρόρμηση που εθεωρείτο θεμελιωδώς συνυφασμένη με την ανθρώπινη φύση– και ως εκ τούτου να φιλοσοφεί. Λέει λοιπόν στο *Tractatus*:

6.5 Σε μια απάντηση που δεν μπορεί κανείς να την εκφράσει με λόγια, δεν μπορεί κανείς ούτε την ερώτηση να την εκφράσει με λόγια.

Το αίτιγμα δεν υπάρχει.

Αν γενικά μπορεί να τεθεί μια ερώτηση, τότε μπορεί να λάβει και απάντηση.

6.51 Ο σκεπτικισμός δεν είναι ακαταμάχητος, αλλά φανερά α-νόητος, όταν προβάλλει αμφιβολίες εκεί που δεν μπορούν να μπαίνουν ερωτήσεις.

Γιατί αμφιβολία μπορεί να υπάρχει μόνο εκεί όπου υπάρχει ερώτηση· ερώτηση μόνο εκεί όπου υπάρχει απάντηση· και απάντηση μόνο εκεί όπου μπορεί να λέγεται κάτι.

6.53 Η σωστή μέθοδος της φιλοσοφίας θα ήταν στην πραγματικότητα αυτή: Να μη λέμε τίποτα εκτός από αυτό που μπορεί να ειπωθεί, δηλαδή προτάσεις των φυσικών επιστημών –δηλαδή κάτι που δεν έχει να κάνει τίποτα με τη φιλοσοφία–, και κάθε φορά που κάποιος άλλος θα ήθελε να πει κάτι μεταφυσικό, να του υποδείχνουμε πως άφησε ορισμένα σημεία στις προτάσεις του χωρίς να τους προσδώσει μια σημασία.

Η χαρακτηριστική για την εποχή ελπίδα που συνδέθηκε με το έργο του Βιττγκενστάιν, πως υπό την καθοδήγηση του πνεύματος της λογικής και της φυσικής επιστήμης θα μπορούσε κανείς επιτέλους να ξεπεράσει τα μεταφυσικά ερωτήματα, εμψύχωνε επίσης πολλούς από τους συνέδρους στο Νταβός, όπως επί παραδείγματι τον τότε 38χρονο υφηγητή Ρούντολφ Κάρναπ, συγγραφέα έργων με προγραμματικούς τίτλους όπως *Η λογική δομή του κόσμου* (*Der logische Aufbau der Welt*) ή και *Ψευδοπροβλήματα στη φιλοσοφία* (*Scheinprobleme in der Philosophie*) – αμφότερα το 1928. Μετά τη μετανάστευσή του στην Αμερική το έτος 1936, ο Κάρναπ εξελίχθηκε σε μία από τις κορυφαίες μορφές της λεγόμενης «αναλυτικής φιλοσοφίας» που βασίστηκε στο έργο του Βιττγκενστάιν.

ΔΙΧΩΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Εντελώς ανεξάρτητα όμως από το ρεύμα ή τη σχολή με την οποία συντάσσονταν οι συνέδροι του Νταβός –τον ιδεαλισμό, τον ανθρωπισμό, τη βιοφιλοσοφία, τη φαινομενολογία ή τον λογικισμό–, σε ένα ουσιώδες σημείο συμφωνούσαν οι παρευρισκόμενοι φιλόσοφοι: Το κοσμοθεωρητικό και, προπαντός, το επιστημονικό θεμέλιο, πάνω στο οποίο είχε στηρίξει κάποτε ο Καντ το εντυπωσιακό φιλοσοφικό σύστημά του, είχε έντονα υπονομευτεί ή, τουλάχιστον, χρειαζόταν σημαντική αναθεώρηση. Η *Κριτική του καθαρού λόγου* του Καντ βασίζεται εμφανώς στη φυσική του 18ου αιώνα, μη εξαιρουμένης της αντίληψής της σχετικά με τις μορφές θεώρησης του χώρου και του χρόνου. Όμως, το κοσμοεπίδωλο του Νεύτωνα είχε ξεπεραστεί από τη θεωρία της σχετικότητας του Αϊνστάιν (1905). Ούτε τον χώρο ούτε τον χρόνο μπορεί κανείς να δει ανεξάρτητα τον έναν από τον άλλο, ούτε υπάρχει ο χώρος και ο χρόνος σύμφωνα με κάποια ρη-

τή *a priori* έννοια, δηλαδή δεδομένοι πριν από οποιαδήποτε εμπειρία. Προηγουμένως, η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου είχε στερήσει από την ιδέα μιας αιωνίως δεδομένης, απαλλαγμένης από το χρονικό γίγνεσθαι ανθρώπινης φύσης ένα αποφασιστικής σημασίας μέρος της ευλογοφάνειάς της. Με την αναβάθμιση από τον Δαρβίνο του ρόλου της σύμπτωσης στην εξέλιξη όλων των ειδών του πλανήτη –σκέψη που με τρόπο επιδραστικό μετέφερε ο Νίτσε στο πεδίο του πολιτισμού–, φάνηκε επιπλέον να αποδυναμώνεται αποφασιστικά η προοπτική για μια στοχευμένη, πόσο μάλλον έλλογη, πορεία της ιστορίας. Ακόμη και αυτή η απόλυτη διαφάνεια της ανθρώπινης συνείδησης –ως αφετηρία της υπερβατικής μεθόδου έρευνας του Καντ– με την έλευση του Ζίγκμουντ Φρόυντ δεν έδειχνε πλέον αυτονόητη. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, όμως, οι φρικαλεότητες του ανώνυμου φόνου εκατομμυρίων ανθρώπων κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν στερήσει κάθε αξιοπιστία από τη διαφωτιστική ρητορική που μιλούσε για μια πολιτισμένη πρόοδο της ανθρωπότητας με όχημα τον πολιτισμό, την επιστήμη και την τεχνολογία. Το ερώτημα σχετικά με το τι είναι ο άνθρωπος παρουσιαζόταν στο φως των πολιτικών και οικονομικών κρίσεων αυτής της δεκαετίας πιεστικότερο από ποτέ. Μόνο που το αλλοτινό θεμέλιο, στο οποίο θα βασιζόταν η απάντησή του, είχε πλέον καταστεί εντελώς έωλο.

Ο φιλόσοφος Μαξ Σέλερ –συγγραφέας του έργου *Η θέση του ανθρώπου στον κόσμο (Die Stellung des Menschen im Kosmos)* (1928)–, που πέθανε αιφνιδίως το 1928, διατύπωσε αυτή την αίσθηση της κρίσης σε μία από τις τελευταίες διαλέξεις του ως εξής: «Στη μυριόχρονη περίπου ιστορία είμαστε η πρώτη εποχή όπου ο άνθρωπος έχει καταστεί πλήρως και ολοκληρωτικά προβληματικός για τον εαυτό του, καθώς δεν ξέρει πλέον τι είναι, ενώ ταυτοχρόνως γνωρίζει πως δεν το γνωρίζει».¹⁰

Αυτός είναι ο ορίζοντας του ερωτήματος που αντιμετωπίζουν ο Κασσίρερ και ο Χάιντεγκερ στο Νταβός. Αυτός ο ορίζοντας ενέπνευσε τους δύο διανοητές κατά τα προηγούμενα δέκα χρόνια στα βασικά έργα τους. Αντί να επιχειρήσουν όμως να δώσουν μιαν ευθεία και ουσιώδη απάντηση στο ερώτημα του Καντ «Τι είναι ο άνθρωπος;» –και στο σημείο αυτό έγκκειται η πρωτοτυπία της σκέψης τους–, ο Κασσίρερ και ο Χάιντεγκερ επικεντρώθηκαν στο σιωπηρό ερώτημα πίσω από το ερώτημα.

Ο άνθρωπος είναι ένα ον υποχρεωμένο να θέτει στον εαυτό του ερωτήματα που δεν μπορεί να απαντήσει. Ωραία και καλά έως εδώ. Αλλά ποιες θα πρέπει να είναι άραγε οι προϋποθέσεις, ώστε το ον να είναι καν σε θέση να θέσει στον εαυτό του αυτά τα ερωτήματα; Ποιες είναι οι προϋποθέσεις για τη δυνατότητα αυτής της ίδιας της ερωτηματοθεσίας; Πού βασίζεται η ικανότητα της διερώτησης των ερωτήσεων; Αυτή η παρόρμηση; Οι απαντήσεις διατυπώνονται ήδη στους τίτλους των κύριων έργων τους: Στην περίπτωση του Κασσίρερ είναι: *Φιλοσοφία των συμβολικών μορφών*. Στην περίπτωση του Χάιντεγκερ: *Είναι και χρόνος*.

ΔΥΟ ΟΡΑΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τον Κασσίρερ, ο άνθρωπος είναι κατά βάση ένα ον που χρησιμοποιεί και παράγει σημεία – ένα *animal symbolicum*. Με άλλα λόγια, είναι ένα ον που μέσω της χρήσης σημείων παρέχει στον εαυτό του και στον κόσμο του νόημα, στήριγμα και προσανατολισμό. Το σημαντικότερο σύστημα σημείων του ανθρώπου είναι, στο πλαίσιο αυτό, η φυσική μητρική του γλώσσα. Υπάρχουν εντούτοις και πολυάριθμα άλλα συστήματα σημείων –κατά την ορολογία του Κασσίρερ: *συμβολικές μορφές*–, όπως αυτά του μύθου, της

τέχνης, των μαθηματικών ή της μουσικής. Αυτοί οι συμβολισμοί, είτε είναι γλωσσικοί είτε εικονικοί είτε ακουστικοί, είτε εκφέρονται μέσω χειρονομιών, δεν είναι κατά κανόνα αυτονόητοι. Τις περισσότερες φορές απαιτούν με τη σειρά τους μια ερμηνεία από άλλους ανθρώπους. Η συνεχής διαδικασία, κατά την οποία δημιουργούνται σημεία και ερμηνεύονται και μετατρέπονται από άλλους ανθρώπους, είναι μια διαδικασία του ανθρώπινου πολιτισμού. Αυτή η ικανότητα της χρήσης σημείων είναι που προσφέρει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να θέσει μεταφυσικά ερωτήματα, εν γένει μάλιστα ερωτήματα σχετικά με τον ίδιο και τον κόσμο. Η Κριτική του καθαρού λόγου από τον Καντ γίνεται για τον Κασσίρερ πρόγραμμα έρευνας των συστημάτων των συμβολικών μορφών, μέσω των οποίων προσδίδουμε σε εμάς και στον κόσμο νόημα: με τον τρόπο αυτό μετατρέπεται σε μια κριτική του πολιτισμού μέσα σε όλη του την –απαραιτήτως αντιφατική– έκταση και ποικιλότητα.

Και ο Χάιντεγκερ τονίζει τη σημαντικότητα του μέσου της γλώσσας για το εδωνά-Είναι του ανθρώπου. Μόνο που την πραγματική βάση για τη μεταφυσική οντότητά του δεν τη διακρίνει σε ένα σύστημα σημείων που το μοιράζονται όλοι, αλλά σε ένα εξαιρετικά ατομικό αίσθημα – σε εκείνο της αγωνίας. Ακριβέστερα, της αγωνίας που κυριεύει τον καθένα ατομικά όταν έχει την πλήρη αίσθηση του πεπερασμένου της ύπαρξής του. Η επίγνωση αυτού του ίδιου του πεπερασμένου, που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο ως στον κόσμο «καταπεπτωκότητα του εδωνά-Είναι»,* γίνεται –με τη διαμεσολάβηση της αγωνίας– αποστολή του, η οποία σκοπό έχει την αντίληψη και αναγνώριση των δυνατοτήτων του Είναι που

* Χρησιμοποιείται εδώ και στο εξής η μετάφραση στα ελληνικά του *Εί-
ναι και χρόνος* από τον Γιάννη Τζαβάρα, εκδόσεις Δωδώνη 1978. [Σ.τ.Μ.]

ανά περίπτωση του προσιδιάζουν. Ο Χάιντεγκερ αποκαλεί τον σκοπό αυτό *αυθεντικότητα*. Ο τρόπος του Είναι του ανθρώπου χαρακτηρίζεται επιπροσθέτως από την αναπόφευκτη συνύφανση με τον χρόνο. Αφενός, μέσω της κατά περίπτωση μοναδικής ιστορικής περιστασης, όπου δίχως να ερωτηθεί έχει καταπέσει μία ύπαρξη. Αφετέρου, μέσω της γνώσης που έχει αυτή η ύπαρξη σχετικά με το πεπερασμένο της.

Η σφαίρα του πολιτισμού και της γενικής χρήσης των σημείων, όπως την όρισε ο Κασσίρερ, έχει κατά κύριο λόγο, σύμφωνα με την ερμηνεία του Χάιντεγκερ, την αποστολή να αποσπάσει τον άνθρωπο από την αγωνία του, από το πεπερασμένο του και, ως εκ τούτου, από την ευθύνη της αυθεντικότητας, ενώ ο ρόλος του φιλοσοφείν αντιθέτως συνίσταται στο να κρατά τον άνθρωπο ανοιχτό για τις αληθινές αβύσσους της αγωνίας, ώστε έτσι να τον απελευθερώσει πραγματικά.

ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ

Όπως μπορεί να καταλάβει κανείς, το παλιό καντιανό ερώτημα σχετικά με τον άνθρωπο οδηγεί σε δύο εντελώς αντίθετα ιδανικά της πολιτισμικής και πολιτικής εξέλιξης, ανάλογα με το αν ακολουθηθεί το εγχείρημα απάντησης του Κασσίρερ ή εκείνο του Χάιντεγκερ: Η ομολογία στήριξης της ισότιμης ανθρώπινης υπόστασης όλων των όντων που χρησιμοποιούν σημεία έρχεται αντιμέτωπη με το αριστοκρατικό θάρρος της αυθεντικότητας· η ελπίδα σε μια εκπολιτιστική εξημέρωση βαθύτατων αγωνιών με το αίτημα της όσο το δυνατόν πιο ακραίας έκθεσης σε αυτές τις αγωνίες· η ομολογία στήριξης της πολυφωνίας των πολιτισμικών μορφών και της ποικιλότητας με τη διαίσθηση της απαραίτητης απώλειας εαυτού στη σφαίρα των υπερβολικά πολλών· η διαλλακτική συνέχεια με τη θέληση για απόλυτη ρήξη και νέα αρχή.

Όταν ο Κασσίρερ και ο Χάιντεγκερ συναντώνται στις 26 Μαρτίου 1929 στις 10 το πρωί, μπορούν συνεπώς δικαίως να αξιώσουν πως με τη φιλοσοφία του ο καθένας τους εκπροσωπεί ολόκληρα κοσμοείδωλα. Αυτό που διακυβευόταν στο Νταβός ήταν λοιπόν η επιλογή ανάμεσα σε δύο οράματα σχετικά με την εξελικτική πορεία του σύγχρονου ανθρώπου, τα οποία διέφεραν θεμελιωδώς μεταξύ τους. Οράματα που η αντιφατική γοητεία του καθενός χαράζει και καθορίζει εκ των ένδον τον πολιτισμό μας μέχρι σήμερα.

Η ετυμηγορία των φοιτητών και των νέων ερευνητών που παρευρέθησαν στον αγώνα λόγων του Νταβός –δέκα μέρες μετά την έναρξη των εργασιών– ήταν εντούτοις γνωστή εκ των προτέρων. Όπως ήταν αναμενόμενο σε μια κλασική σύγκρουση γενεών, η ετυμηγορία ευνόησε απολύτως τον νεαρό Χάιντεγκερ. Αυτό ίσως να οφειλόταν και στο γεγονός ότι ο Κασσίρερ –σαν να έπρεπε να αποδείξει με το ίδιο του το σώμα την αθεράπευτη οπισθοδρομικότητα του αστικού προτύπου μόρφωσής του– για το μεγαλύτερο μέρος του συνεδρίου βρισκόταν κλινήρης με πυρετό στο δωμάτιο του ξενοδοχείου του, ενώ ο Χάιντεγκερ άρπαζε σε κάθε ευκαιρία τα σκι του για να κατέβει σαν τη θύελλα, παρέα με τους ατίθασους εκπρόσωπους της φοιτητιάσας νεολαίας, τις μαύρες αλπικές πίστες του Γκραουμπύντεν.

ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ Ο ΜΠΕΝΓΙΑΜΙΝ;

Τις μέρες της άνοιξης του μαγικού έτους 1929, όταν οι καθηγητές Ερνστ Κασσίρερ και Μάρτιν Χάιντεγκερ σχεδιάζουν στη συνάντηση κορυφής του Νταβός το μέλλον τού να είναι κανείς άνθρωπος, στη μεγάλη πόλη του Βερολίνου βασανίζουν τον ανεξάρτητο δημοσιογράφο και συγγραφέα Βάλτερ Μπένγιαμιν εντελώς διαφορετικές έγνοιες. Η Λετονή

θεατρική σκηνοθέτρια Άσια Λάτσις τον είχε μόλις πετάξει έξω από την ερωτική φωλιά, που πρόσφατα νοίκιασαν στην Ντυσσελντορφερστράσε, αναγκάζοντάς τον –για άλλη μια φορά– να επιστρέψει στο πατρικό του σπίτι που βρισκόταν λίγα μόλις χιλιόμετρα μακριά, στην Ντελμπρόκστρασε, όπου τον περιμένουν, πέρα από τη μητέρα του που πνέει τα λοίσθια, η σύζυγός του Ντόρα και ο εντεκάχρονος πλέον γιος του Στέφαν. Η γκροτέσκα σκηνή δεν είναι κάτι νέο. Αντιθέτως, το μοτίβο που συνθέτουν το περιπαθές νέο ξεκίνημα, οι σχετικές με αυτό οικονομικές ενέσεις και το επικείμενο τέλος της ερωτικής περιπέτειας είναι σε όλους τους εμπλεκόμενους εξαιρετικά γνωστό από προηγούμενα χρόνια. Η κατάσταση μοιάζει αυτή τη χρονική περίοδο εντούτοις ιδιαίτερα οξυμένη, καθώς ο Μπένγιαμιν έχει γνωστοποιήσει στη γυναίκα του Ντόρα την αμετάκλητη απόφασή του να πάρει διαζύγιο – και μάλιστα, για να μπορέσει να παντρευτεί εκείνη τη Λετονή ερωμένη που μόλις προ ολίγου τον χώρισε.

Έχει τη δική του γοητεία να φανταστεί κανείς τον Μπένγιαμιν να συμμετέχει και εκείνος στις πανεπιστημιακές συζητήσεις του Νταβός· ίσως ως απεσταλμένος της Φράνκφουρτερ Τσάιτουνγκ ή και της Λιτεράρισε Βελτ, για τις οποίες τακτικά δραστηριοποιείται ως κριτικός. Τον φανταζόμαστε, ως χρονίως αργόσχολο, να στέκεται στην πλέον απόμακρη γωνιά της αίθουσας χορού, να βγάζει το μαύρο σημειωματάριό του («Να συμπληρώνεις το σημειωματάριό σου με τόση αυστηρότητα όσο η υπηρεσία αλλοδαπών το μητρώο της»), να σιάζει τα νικέλινα γυαλιά με φακούς χοντρούς σαν γυάλινα βάζα και, κατόπιν, να σημειώνει με τα μικροσκοπικά ορνιθοσκαλίσματά του κάποιες πρώτες παρατηρήσεις σχετικά με το σχέδιο των χαλιών, λόγου χάριν, ή τα καλύμματα των πολυθρόνων, ώστε στη συνέχεια, με όχημα μια σύντομη κριτική στο στιλ του χαϊντεγκεριανού κο-

στουμιού, να παραπονεθεί για την έσχατη πνευματική πενία μιας εποχής, όπου οι φιλόσοφοι υμνούν τη «simple life» και, όπως ισχύει κυρίως για τον Χάιντεγκερ, καλλιεργούν ένα «ρουστίκ γλωσσικό ύφος», που κυριαρχείται από τη «χαρά των βίαιων αρχαϊσμών» και που έτσι «πιστεύουν πως διασφαλίζουν τις πηγές της γλωσσικής ζωής». Έπειτα ίσως να έστρεφε την προσοχή του στο σαλόνι, στις πολυθρόνες όπου θα αναπαυόταν εν συνεχεία ο «άνθρωπος-θήκη» Κασσίρερ, παρουσιάζοντας αυτό το μπουρζουάδικο έπιπλο ως σύμβολο όλης της σκονισμένης φιλοσοφίας, η οποία είναι τόσο χρηστοήθης ώστε ακόμη πιστεύει πως μπορεί να περιορίσει την ποικιλότητα του σύγχρονου κόσμου μέσα στον κορσέ ενός ενιαίου συστήματος. Αν εξέταζε κανείς αποκλειστικά την εξωτερική εμφάνιση, ο Μπένγιαμιν θα έμοιαζε με τέλειο υβρίδιο του Χάιντεγκερ και του Κασσίρερ. Κι αυτός ήταν επιρρεπής σε αιφνίδιους πυρετούς, αγύμναστος μέχρι γελοιότητας – παρά το μικρό του ανάστημα, όμως, είχε μια παρουσία, γοητεία και κοσμική άνεση που προξενούν άμεση εντύπωση.

Πράγματι, τα θέματα που αποτελούν το αντικείμενο συζήτησης στο Νταβός βρίσκονται στο επίκεντρο και του δικού του έργου: η μεταμόρφωση της καντιανής φιλοσοφίας με υπόβαθρο τη νέα εποχή της τεχνολογίας, η μεταφυσική υπόσταση της καθημερινής γλώσσας, η κρίση της ακαδημαϊκής φιλοσοφίας, ο εσωτερικός κατακερματισμός της σύγχρονης συνείδησης και της αίσθησης του χρόνου, η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της αστικής ύπαρξης, η αναζήτηση της λύτρωσης σε εποχές απόλυτης κοινωνικής αποσύνθεσης... Ποιος, αν όχι ο Μπένγιαμιν, είχε προχωρήσει σε δημοσιεύσεις κατά τα προηγούμενα χρόνια για αυτά τα θέματα; Γιατί δεν τον έστειλε κανείς στο Νταβός; Και μία ακόμη πιο οδυνηρή ερώτηση: Γιατί δεν τον προσκάλεσε κανείς ως ομιλητή;

Η απάντηση είναι: Από ακαδημαϊκή-φιλοσοφική σκο-

πιά ο Βάλτερ Μπένγιαμιν αποτελούσε το έτος 1929 μία κατεξοχήν μη οντότητα. Απευθυνόταν βέβαια ξανά και ξανά σε πολυάριθμα πανεπιστήμια (στη Βέρνη, τη Χαϊδελβέργη, τη Φρανκφούρτη, την Κολονία, το Γκέτινγκεν, το Αμβούργο, την Ιερουσαλήμ) στην προσπάθειά του να αποκτήσει πρόσβαση σε μια καθηγητική σταδιοδρομία, γνώριζε όμως επανειλημμένως οικτρές αποτυχίες: άλλοτε λόγω των δυσμενών συνθηκών, άλλοτε λόγω αντισημιτικών προκαταλήψεων, ιδίως όμως εξαιτίας της δικής του αναποφασιστικότητας.

Το 1919, όταν στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης αναγορεύεται μετά μεγίστου επαίνου σε διδάκτορα με μία εργασία σχετικά με την «Έννοια της καλλιτεχνικής κριτικής στον γερμανικό ρομαντισμό», τα πάντα ακόμη δείχνουν πως όλες οι πόρτες είναι γι' αυτόν ανοιχτές. Ο επιβλέπων του, ο καθηγητής της γερμανικής φιλολογίας Ρίχαρντ Χέρμπερτς, του υπόσχεται έμμισθη θέση διδάσκοντος. Ο Μπένγιαμιν διστάζει, συγκρούεται ταυτόχρονα με τον πατέρα του, καταστρέφει έτσι οποιαδήποτε προοπτική να παραμείνει στην ακριβή Ελβετία και, μετά από λίγο, επιλέγει να βιοποριστεί ως ανεξάρτητος κριτικός. Τα επόμενα δέκα χρόνια επιχειρεί παρ' όλα αυτά επανειλημμένως να εδραιωθεί στον πανεπιστημιακό χώρο, γεγονός που οφείλεται προπάντων στην επιβεβαιωμένη άποψη πως ο δρόμος του κριτικού αναγκαστικά θα είναι δύσβατος όταν κάποιος γράφει, ζει και, συντοίς άλλους, σπαταλά όπως ο Μπένγιαμιν. Εκείνα τα ξέφρενα χρόνια ήταν απλούστατα αρκετά δαπανηρό να είναι ο εαυτός του. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στις ακαταδάμαστες προτιμήσεις του για εστιατόρια, νυχτερινά κέντρα, καζίνο και οίκους ανοχής, αλλά και στο έκδηλο συλλεκτικό πάθος του, φερειπείν, για συλλεκτικά παιδικά βιβλία, τα οποία αναζητεί σε ολόκληρη την Ευρώπη και αγοράζει με τρόπο σχεδόν ψυχαναγκαστικό.

Έπειτα από την τελική ρήξη με το πατρικό σπίτι, η ζωή του συντάκτη, μολονότι δεν αντιμετώπιζε ζήτημα απασχόλησης –η γερμανόφωνη αγορά ημερήσιου Τύπου και μαζί της η ζήτηση για επιφυλλίδες ζούσε κατά τη δεκαετία του 1920 αληθινή έκρηξη–, χαρακτηρίζεται από μόνιμα οικονομικά προβλήματα. Και πάντα, όταν τα πράγματα γίνονται πολύ δύσκολα, ο Μπένγιαμιν λοξοκοιτά προς το πανεπιστήμιο. Εξάλλου, ένα ακαδημαϊκό αξίωμα, πέρα από την εξασφάλιση των βασικών αναγκών, θα πρόσφερε επιπλέον στη νεαρή, πολυτάξιδη οικογένεια υπαρκτική εδραίωση, και ως εκ τούτου εκείνα ακριβώς τα δύο πράγματα που ο εσωτερικά βαθιά διχασμένος διανοητής ποθούσε μα και φοβόταν περισσότερο.

ΚΑΛΥΤΕΡΑ Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ

Το καταστροφικό και εν τω μεταξύ θρυλικό σημείο καμπής τους συνάντησαν οι ακαδημαϊκές φιλοδοξίες του Μπένγιαμιν το έτος 1925, με την αποτυχημένη εναίσιμο διατριβή του επί υφηγεσία στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης. Με τη συνέργεια του μοναδικού υποστηρικτή του Μπένγιαμιν στο πανεπιστήμιο, του κοινωνιολόγου Γκόττφριντ Ζάλομον-Ντελατούρ (ενός από τους κατοπινούς βασικούς διοργανωτές των πανεπιστημιακών διαλέξεων του Νταβός), ο Μπένγιαμιν είχε υποβάλει μια εργασία με τίτλο *Η καταγωγή του γερμανικού πένθιμου δράματος (Der Ursprung des deutschen Trauerspiels)**. Η πρώτη εντύπωση ήταν πως επεδίωξε με αυτή να εντάξει την παράδοση του πένθιμου

* Χρησιμοποιείται εδώ και στο εξής η μετάφραση στα ελληνικά του έργου του *Η καταγωγή του γερμανικού πένθιμου δράματος* από τον Χρήστο Γεμελιάρη, εκδόσεις Ηριδανός 2017. [Σ.τ.Μ.]

δράματος της εποχής του Μπαρόκ στον κανόνα της γερμανικής λογοτεχνίας. Ιδίως λόγω του «Γνωσιοκριτικού προλόγου» («Erkenntniskritischen Vorrede») του, το έργο αυτό θεωρείται γενικώς ως ορόσημο στη φιλοσοφία και θεωρία της λογοτεχνίας του 20ού αιώνα. Τότε, εντούτοις, δεν κατόρθωσε να φτάσει ούτε μέχρι την επίσημη έναρξη της διαδικασίας, καθώς η από το τμήμα ορισμένη κριτική επιτροπή ούτε στο ελάχιστο δεν μπόρεσε να αντεπεξέλθει στην παραφορά που χαρακτηρίζει το έργο και ζήτησε επειγόντως από τον συγγραφέα, μετά από μια πρώτη ανάγνωση, να αποσύρει οικειοθελώς το αίτημά του. Σε διαφορετική περίπτωση, η αποτυχία ενώπιον της συμβουλευτικής επιτροπής θα ήταν αναπόφευκτη.

Ακόμη όμως κι έπειτα από αυτή την τελεσιγραφική ταπείνωση, ο Μπένγιαμιν δεν μπορεί να εγκαταλείψει εντελώς τα πανεπιστημιακά σχέδιά του. Έτσι, και τον χειμώνα του έτους 1927/1928, με τη μεσολάβηση του συγγραφέα Ούγκο φον Χόφμαννσταλ, που ήταν φίλος και προστάτης του, έρχεται στο Αμβούργο σε επαφή με τον κύκλο της λεγόμενης Σχολής Βάρμπουργκ γύρω από τους Έρβιν Πανόφσκυ και Ερνστ Κασσίρερ. Και εδώ το αποτέλεσμα είναι μία παταγώδης αποτυχία. Η απόκριση του Πανόφσκυ είναι τόσο αρνητική, ώστε ο Μπένγιαμιν αναγκάζεται να ζητήσει μάλιστα ρητά συγγνώμη από τον Χόφμαννσταλ, τον υποστηρικτή του, επειδή τον ενέπλεξε σε αυτή την υπόθεση. Θα πρέπει οπωσδήποτε να εικάσει κανείς πως και ο Ερνστ Κασσίρερ ήταν ενήμερος για αυτή την προσπάθεια προσέγγισης. Το γεγονός ήταν ιδιαίτερα επώδυνο για τον Μπένγιαμιν, καθώς στα πρώτα φοιτητικά χρόνια του έτους 1912/1913 ήταν μανιώδης ακροατής των παραδόσεων του τότε υφηγητή. Οι κύκλοι είναι κλειστοί, οι υποστηρικτές το άλφα και το ωμέγα, και ο Μπένγιαμιν θεωρείται γενικώς καμένο χαρτί: υπερβολικά ανεξάρτητη είναι η προσέγγισή του, υπερ-

βολικά αντισυμβατικό το ύφος του, στις προς το ζην εργασίες πολύ προσαρμοσμένο στις ανάγκες μιας επιφυλλίδας, στη θεωρία τόσο πρωτότυπο ώστε έδειχνε ανέφικτο να αποκωδικοποιηθεί.

Πράγματι, η αίθουσα χορού του Νταβός, γεγονός που δεν θα είχε διαφύγει της προσοχής του Μπένγιαμιν ως ανταποκριτή, συνιστούσε ένα είδος πινακοθήκης προγόνων όπου καταγράφονταν όλοι οι ακαδημαϊκοί εξευτελισμοί του – πρώτα από όλους ο Μάρτιν Χάιντεγκερ, που με τόση θέρμη μισούσε ο Μπένγιαμιν. Τα έτη 1913 και 1914 οι δύο τους κάθονταν στο Φράιμπουργκ στα ίδια έδρανα του αμφιθεάτρου, για να παρακολουθήσουν τον νεοκαντιανό Χάινριχ Ρίκερτ (μετέπειτα επιβλέποντα του Χάιντεγκερ). Ο Μπένγιαμιν παρακολούθησε έκτοτε την ανέλιξή του με προσοχή και έντονη ζήλια. Το 1929 σχεδιάζει, για άλλη μια φορά, την ίδρυση ενός περιοδικού (τίτλος εργασίας: «Κρίση και κριτική»), του οποίου η αποστολή, όπως εμπιστεύεται στον καινούριο καλύτερό του φίλο, τον Μπέρτολτ Μπρεχτ, τον οποίο προορίζει ως συνιδρυτή του εντύπου, δεν θα συνίστατο σε τίποτε άλλο πέρα από τη «συντριβή του Χάιντεγκερ». Αλλά και αυτό το σχέδιο απέτυχε τελικά. Μία ακόμη απόπειρα, μία ακόμη επιδίωξη που ναυάγησε ήδη εν τη γενέσει.

Μόλις 37 ετών και ο Μπέγιαμιν μπορεί ήδη να ανατρέξει σε δεκάδες παρόμοια σχέδια. Την προηγούμενη δεκαετία, ως ανεξάρτητος φιλόσοφος, συντάκτης και κριτικός, ήταν πάνω από όλα ένα: ανεξάντλητη πηγή αποτυχημένων μεγαλεπήβολων σχεδίων είτε επρόκειτο για την ίδρυση περιοδικών ή εκδοτικών οίκων, είτε για ακαδημαϊκά πονήματα ή μνημειώδεις μεταφράσεις (τα άπαντα του Προυστ και του Μποντλαίρ), είτε για σειρές αστυνομικών μυθιστορημάτων ή φιλόδοξα θεατρικά έργα... Κατά κανόνα όλα έμεναν στις μεγαλόστομες αναγγελίες και περιλήψεις των σχε-

δίων δράσης. Λίγα ήταν τα προγράμματα που άγγιζαν έστω το στάδιο του σχεδιάσματος ή του αποσπάσματος. Παράλληλα έπρεπε εξάλλου να κερδηθούν χρήματα, πράγμα που κατά κύριο λόγο γίνεται μέσω της καθημερινής του δουλειάς, γράφοντας δηλαδή σχόλια, επιφυλλίδες και κριτικές. Μέχρι τις αρχές του 1929 δημοσίευσε εκατοντάδες σε εφημερίδες εθνικής εμβέλειας. Τα θέματά του εκτείνονται από την εβραϊκή αριθμολογία και τον «Λένιν ως επιστολογράφο» μέχρι τα παιδικά παιχνίδια· ανταποκρίσεις από εκθέσεις τροφίμων ή είδη ραπτικής συνοδεύουν εκτενή δοκίμια σχετικά με τον υπερρεαλισμό ή τα κάστρα στην κοιλάδα του Λίγηρα.

Και γιατί όχι; Αν ξέρεις να γράφεις, μπορείς να γράψεις για τα πάντα, έτσι δεν είναι; Ιδίως όταν ο συγγραφέας επιλέγει μια μέθοδο προσέγγισης σύμφωνα με την οποία κάθε αντικείμενο που επιλέγει αντιμετωπίζεται ως ένα είδος μονάδας, δηλαδή ως κάτι που με αφετηρία την υπόστασή του δεν μπορεί να καταδειχθεί ως τίποτε λιγότερο παρά ως το σύνολο της παγκόσμιας κατάστασης κατά το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον. Σε αυτό ακριβώς κρύβεται ουσιαστικά η μέθοδος και η μαγεία του Μπένγιαμιν. Ο τρόπος που βλέπει τον κόσμο είναι βαθιά συμβολικός: Κάθε άνθρωπος, κάθε έργο τέχνης, κάθε αντικείμενο, ακόμη και το πιο καθημερινό, αποτελεί για αυτόν ένα σημείο που πρέπει να αποκωδικοποιηθεί. Και καθένα από αυτά τα σημεία βρίσκεται σε μια εξαιρετικά δυναμική συνάρτηση με όλα τα υπόλοιπα σημεία. Συνεπώς, αν θέλει κανείς να ερμηνεύσει με γνώμονα την αλήθεια ένα τέτοιο σημείο, τότε πρέπει κατά τη γνώμη του να μην κάνει τίποτε άλλο, παρά να καταδείξει και να εξετάσει νοερώς όλες τις εκδοχές της υπαγωγής του σε ένα αέναα μεταβαλλόμενο όλον σημείων: τη φιλοσοφία.

ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ Η ΖΩΗ ΜΟΥ ΣΤΟΧΟ;

Η διασπορά των θεμάτων που απασχολούν τον Μπένγιαμιν, όσο ανόητη κι αν δείχνει, ακολουθεί στην πραγματικότητα λοιπόν μια δική του μέθοδο πρόσκτησης της γνώσης. Περαιτέρω επιτείνεται αυτός ο τρόπος προσέγγισης με την προοδευτικά εντεινόμενη πεποίθησή του πως προπαντός οι αλλόκοτες και ως εκ τούτου κατά κανόνα περιθωριακές απόψεις, τα περιθωριακά πράγματα και άτομα κρύβουν μέσα τους την καρδιά του κοινωνικού όλου. Οι έως και σήμερα δημοφιλείς νοητές εικόνες του Μπένγιαμιν, όπως εκείνες στον *Μονόδρομο (Einbahnstrasse)* (1928) ή στα *Παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια (Berliner Kindheit um Neunzehnhundert)** είναι τόσο ξεκάθαρα επηρεασμένες από τα ποιήματα του φλανέρ Μποντλαίρ όσο και από την προτίμηση για τις περιθωριακές μορφές στα μυθιστορήματα του Ντοστογιέφσκι ή τον αγώνα του Προυστ για τη διάσωση της ανάμνησης· μαρτυρούν μια ρομαντική ροπή προς το εφήμερο και λαβυρινθώδες, καθώς επίσης και για τις απόκρυφες τεχνικές ερμηνείας της εβραϊκής Καμπάλα· όλα αυτά, επιλεκτικά διαποτισμένα με μαρξιστικό υλισμό ή και τον ιδεαλισμό των φυσιοκρατικών φιλοσοφιών του Φίχτε και του Σέλλινγκ. Τα κείμενα του Μπένγιαμιν επιχειρούν να γεννήσουν έναν νέο τρόπο πρόσκτησης της γνώσης μέσα από το πνεύμα ενός, χαρακτηριστικού για την εποχή, ιδεολογικού αποπροσανατολισμού. Έτσι, οι πρώτες σειρές του αυτοβιογραφικού έργου του *Παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια* (δημοσιεύτηκε μετά θάνατον) διαβάζονται σαν παιγνιώδης εισαγωγή στη μέθοδό του:

* Χρησιμοποιείται εδώ και στο εξής η μετάφραση στα ελληνικά του έργου του *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια* από την Ιωάννα Αβραμίδου, εκδόσεις Άγρα 2005. [Σ.τ.Μ.]

Το να μην μπορείς να προσανατολιστείς σε μια πόλη δεν σημαίνει και πολλά πράγματα. Το να χαθείς, όμως, περιπλανώμενος σε μια πόλη, όπως χάνεσαι σε ένα δάσος, απαιτεί εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή, τα ονόματα των δρόμων μιλούν στους περιπλανώμενους τη γλώσσα των ξερών κλαδιών που τρίζουν, ενώ οι μικροί δρόμοι στο εσωτερικό της πόλης αντανακλούν τόσο καθαρά τις ώρες της ημέρας όσο και μια βουνοπλαγιά. Η τέχνη αυτή, που την έμαθα καθυστερημένα, εκπλήρωσε το όνειρό μου, τα πρώτα ίχνη του οποίου ήταν οι λαβύρινθοι που σχηματίζονταν στα στυλόχαρτα των τετραδίων μου.¹¹

Σε αυτήν ακριβώς τη χρόνια ημιτέλεια, την ακραία ποικιλία και μεστή πραγματικότητα αντιφατικότητα της γραφής του διακρίνει τον μόνο διαθέσιμο δρόμο για να γνωρίσει σε βάθος τον κόσμο και, μέσω αυτού, τον εαυτό του. Για να το διατυπώσουμε με τα λόγια του «Γνωσιοκριτικού προλόγου»: Ζητούμενο για τον φιλοσοφούντα θα πρέπει να είναι «μέσα από τα απόμακρα άκρα, τις φαινομενικές υπερβολές της ανάπτυξης, [να] επιτρέπει στον σχηματισμό της ιδέας να αναδυθεί ως ολότητα που χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα μιας φορτισμένης με νόημα ύπαρξης τέτοιων αντιθέτων». Αλλά αυτή η έκθεση μιας ιδέας, σύμφωνα με τον Μπένγιαμιν, «δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως επιτυχής όσο δεν έχει δυνητικά διανυθεί πλήρως ο κύκλος των άκρων που είναι δυνατά εντός της».¹²

Αυτό όμως είναι, προφανέστατα, πολύ παραπάνω από μια απλώς ιδιόρρυθμη γνωσιοθεωρία, καθώς είναι επίσης ένα σχέδιο ύπαρξης, που μας οδηγεί από την πρωταρχική ερώτηση του Καντ «Τι είναι ο άνθρωπος;» ευθέως στην ερώτηση «Πώς να ζήσω;». Καθώς, ό,τι ισχύει για τη φιλοσοφική τέχνη της αναπαράστασης μιας ιδέας, ισχύει για τον Μπένγιαμιν ομοίως για την τέχνη του ζην. Ο ελεύθερος άνθρωπος που διψά για γνώση οφείλει με κάθε του ίνα να επιζη-

τήσει «τα απόμακρα άκρα», και στην ύπαρξή του «δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως επιτυχής» αν δεν έχει διανύσει ή τουλάχιστον δοκιμάσει όλα τα πιθανά άκρα.

Ο δρόμος του Μπένγιαμιν προς την πρόσκτηση της γνώσης, λοιπόν, όπως και ο σχεδιασμός της ύπαρξής του σχηματίζουν ένα ακόμη άκρο στο ίδιο ακριβώς το για την εποχή χαρακτηριστικό δυναμικό πεδίο που επίσης εμπνέει και γονιμοποιεί κατά τη δεκαετία του 1920 τη σκέψη του Βιττγκενστάιν, του Κασσίρερ και του Χάιντεγκερ. Στη θέση του ιδανικού μιας λογικά διασαφηνισμένης συγκρότησης του κόσμου, ο δικός του στοχασμός επενδύει στην ανίχνευση της αντιφατικής ταυτοχρονίας. Εκεί όπου ο Κασσίρερ, στη βάση μιας επιστημονικά αντιλαμβανόμενης έννοιας του συμβόλου, επιδιώκει την ενότητα ενός πολυφωνικού συστήματος, ο Μπένγιαμιν βάζει τη θέληση για πλούσιους σε αντιθέσεις, αιωνίως δυναμικούς συνδυασμούς πρόσκτησης της γνώσης. Και στη θέση της χαϊντεγκεριανής αγωνίας του θανάτου, τοποθετεί το ιδανικό μιας μέθης και έκστασης που τιμά τη στιγμή ως το σημείο της αληθινής αίσθησης. Αυτό το όλο συνοδεύεται από μια θρησκευτικά φορτισμένη φιλοσοφία της ιστορίας, που μένει ανοιχτή στην πιθανότητα της λύτρωσης, δίχως να μπορεί αυτή τη σωτήρια στιγμή να την επιφέρει ενσυνείδητα ή έστω να την προβλέψει σύμφωνα με τη μαρξιστική έννοια στη χυδαία εκδοχή της.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΕΝΟΣ

Ο Μπένγιαμιν αναλώνει τη δεκαετία του 1920 επιδιώκοντας να φέρει σε συμφωνία δράση και σκέψη, κινούμενος τόσο πνευματικά όσο και σωματικά διαρκώς κατά μήκος του άξονα Παρισιού-Βερολίνου-Μόσχας, περιμένοντας, στα όρια της κατάθλιψης, την απόλυτη κατάρρευση. Τη σταθερή ροπή του προς την αυτοκαταστροφή –πόρνες, καζίνο, ναρκω-

τικά— διαδέχονται μέσα σε λίγους μήνες, ενίοτε και μέσα σε λίγες μέρες, φάσεις τερατώδους παραγωγικότητας και ιδιοφυών εκρήξεων. Όπως η ίδια η Δημοκρατία της Βαϊμάρης, έτσι και ο Μπένγιαμιν δεν αναζητά στο κέντρο την ισορροπία. Για εκείνον το αληθές που καλείται να εντοπίσει—ακόμη και του εαυτού του— βρίσκεται πάντοτε στις πλούσιες σε ένταση μεταίχμιακές περιοχές της ύπαρξης και της σκέψης.

Η άνοιξη του έτους 1929 μπορεί κατά αυτή την έννοια να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα για τη συντυχία που καθόρισε τη ζωή του Μπένγιαμιν κατά την τελευταία δεκαετία.¹³ Μόνο που, όπως πάντα, είναι κάτι παραπάνω: Βλέπει τον εαυτό του διχασμένο ανάμεσα σε τουλάχιστον δύο γυναίκες (στην Ντόρα και την Άσια), δύο πόλεις (το Βερολίνο και τη Μόσχα), δύο λειτουργήματα (δημοσιογράφος και φιλόσοφος), δύο καλύτερους φίλους (τον ιουδαϊστή Γκέρσομ Σόλεμ και τον κομμουνιστή Μπέρτολτ Μπρεχτ), δύο μεγάλα προγράμματα [την ίδρυση περιοδικού και το ξεκίνημα ενός νέου μεγάλου έργου, του μεταγενέστερου Έργου για τις στοές (*Passagen-Werk*)], όπως επίσης και πλήθος προκαταβολών που δεν έπρεπε να μείνουν δίχως αντίκρισμα. Αν υπάρχει διανοούμενος στον οποίο οι εντάσεις της εποχής καθρεφτίζονται υποδειγματικά στον βίο του, τότε αυτός είναι ο Βάλτερ Μπένγιαμιν την άνοιξη του 1929. Είναι η Βαϊμάρη του ενός. Αυτό δεν μπορούσε να έχει καλή κατάληξη. Και δεν είχε εξάλλου. Ας μην ξεχνάμε πως μιλάμε για έναν άνθρωπο που, σύμφωνα με τα ίδια του τα λόγια, δεν ήταν καν σε θέση «να φτιάξει ένα φλιτζάνι τσάι» (επιρρίπτοντας την ευθύνη για αυτό φυσικά στη μητέρα του).

Η απόφαση του Μπένγιαμιν να συκοφαντήσει και να εγκαταλείψει τον μόνο άνθρωπο στον οποίο μπορούσε έως τότε να βασίζεται σηματοδοτεί οπωσδήποτε το αποφασιστικής σημασίας σημείο καμπής στη βιογραφία του. Γεγονός που η θιγόμενη διαπιστώνει με ακρίβεια πολύ μεγαλύτερη από ό,τι ο ίδιος ο φιλόσοφος. Έντονα θορυβημένη, η Ντόρα

Μπένγιαμιν απευθύνεται για τον λόγο αυτό τον Μάιο του 1929 στον κοινό φίλο Γκέρσομ (Γκέρχαρντ) Σόλεμ:

Τα πράγματα με τον Βάλτερ δεν πάνε καθόλου καλά, αγαπητέ Γκέρχαρντ, δεν μπορώ να σου πω τίποτε παραπάνω γιατί μου σφίγγεται η καρδιά. Τον επηρεάζει απόλυτα η Άσια και κάνει πράγματα που αδυνατώ να καταγράψω στο χαρτί και τα οποία μου απαγορεύουν να ανταλλάξω μαζί του λέξη σε αυτή τη ζωή. Αποτελείται πια μόνο από νου και φύλο, και ξέρεις, ή μπορείς να υποθέσεις, ότι σε τέτοιες περιπτώσεις ο νους δεν θέλει πολύ για να υποκύψει. Αυτό ήταν ανέκαθεν ένας μεγάλος κίνδυνος, και ποιος ξέρει τι θα γίνει τελικά... Ο Βάλτερ –αφού οι πρώτες διαπραγματεύσεις για το διαζύγιο ναυάγησαν στο γεγονός πως ούτε από την κληρονομιά του (120.000 μάρκα, η μαμά είναι βαριά άρρωστη) θέλει να μου επιστρέψει τα δανεικά χρήματα, ούτε να πληρώσει κάτι για τον Στέφαν– ενάγει εμένα για το δικό μου χρέος... Του έδωσα όλα τα βιβλία, την επόμενη μέρα απαίτησε και τη συλλογή παιδικών βιβλίων· τον χειμώνα έζησε για μήνες μαζί μου δίχως να πληρώνει... Αφού παραχωρήσαμε για οκτώ χρόνια κάθε ελευθερία ο ένας στον άλλον... ενάγει εκείνος εμένα· τώρα ξαφνικά του καλαρέσουν οι καταφρονημένοι γερμανικοί νόμοι.¹⁴

Η Ντόρα ήξερε πολύ καλά με τι είχε να κάνει. Μόλις πέντε μήνες αργότερα, σχεδόν ταυτόχρονα με την κατάρρευση των μετοχών τη «Μαύρη Παρασκευή» στη Wall Street της Νέας Υόρκης, προς το τέλος φθινοπώρου του 1929, ο Μπένγιαμιν καταρρέει. Ανήμπορος να διαβάσει, να μιλήσει, πόσο μάλλον να γράψει, μπαίνει σε σανατόριο. Με το μεγάλο κραχ η ανθρωπότητα είχε περάσει το κατώφλι για μια νέα εποχή, πιο σκοτεινή και μοιραία από ό,τι θα μπορούσε ποτέ να φανταστεί ακόμη και ο ίδιος ο Βάλτερ Μπένγιαμιν.